

ערי הנגב – סיפור היסטורי בן אלף שנה

אתחיל בנתון הבא: בתקופה הביזנטית, במאות 4 עד ה-7, מנתה אוכלוסיית רמת הנגב בין 22,000 ל-24,000 נפשות – פי 4 מדצמבר 2012 בו גרו ברמת הנגב 5,600 תושבים בלבד. נתון נוסף מעניין אודות תקופה זו הוא ההערכות כי בכלל הנגב גרו באותה תקופה בן 1 עד 1.5 מיליון תושבים, בעוד שנכון לשנת 2012 גרים בו פחות מחצי מיליון תושבים בלבד. הדבר מציב את התקופה הביזנטית בתור התקופה הפורה ביותר בהיסטוריה של הנגב. מה היו הגורמים שהביאו לפריחה ומה הגורמים שהביאו לדעיכה? האם ניתן להשליך על כך לתקופתנו אנו? בזאת יעסוק המאמר.

עבדת

הנבטים (המאה ה-3 לפנה"ס עד סוף המאה ה-1 לספירה)

מוצאם של הנבטים לוט בערפל. הסברה המקובלת כיום היא שמקורם בשבטים נוודים ערביים מצפון ערב או מהמדבר הסורי. שפתם השמית דומה מאד לארמית, דבר היכול להעיד על מקור צפוני יחסית, אולם שמותיהם הפרטיים דומים יותר לשמות ערביים מהדרום.

הנבטים השתלטו בהדרגה במהלך המאות ה-4-3 לפנה"ס על חלקן הצפוני של דרכי המסחר היבשתיות המגיעות מדרום חצי האי ערב. הם צברו עושר רב, דבר הבא לידי ביטוי בפאר הרב של עיר בירתם – פטרה. עיקר השליטה המסחרית הנבטית התמקדה בהובלת בשמי המור והלבונה מאזורי הגידול הייחודיים שלהם: דרום ערב, תימן ועומאן של ימינו. הבשמים שימשו פחות למטרות ריח ויותר עבור

פולחנים דתיים בכל רחבי העולם הקדום. הם הועברו בשיירות גמלים גדולות לאורך כ-2,600 הק"מ שהפרידו בין אזורי גידולם לבין נמלי עזה, אל-עריש ואשקלון. אלו היו הנמלים העיקריים מהם הופצו בשמים אלה לרחבי ארצות הים התיכון. דרך המסחר הנבטית החשובה והעיקרית שחצתה את הנגב היתה "דרך הבשמים". דרך זו נכנסה לערבה מדרום לעין יהב ומשם עברה דרך חלוצה לעזה. ציר נוסף נכנס לערבה ביטבתה ועבר דרך ליסה (לוץ), קוסימה, ניצנה ומשם לאל-עריש. בכל כ-30 ק"מ (מרחק צעידה יומי של גמלים) לאורך הדרך ממוקם ח'אן או מצד. ניתן למצוא מבנים אלו עד עבדת, בה התפתח ישוב גדול יותר ובו ממוקמים מצודה, אכסניה גדולה ויתכן שאפילו מחנות צבא נבטיים.

לאורכן של דרכים אלו התפתחו במהלך המאה ה-2 לפנה"ס הישובים הנבטים הראשונים – בעיקר עבדת, ניצנה וחלוצה – שישמשו מאוחר יותר כגרעין היישובי ממנו תצמחנה ערי הנגב הביזנטיות. עם דעיכת המסחר, ובמהלך המאה הראשונה לספירה, החלו הנבטים להתיישב בחוות בודדים ובכפרים קטנים, בהם כנראה גם שבטה וממשית, והחלו לעסוק בחקלאות מדברית. כנראה שבראשיתה היתה זו חקלאות נוודים לתצרוכת עצמית, תוך ניצול טכנולוגיה שפיתחו הנבטים – איסוף מי-נגר בבורות מים נסתרים באזורים צחיחים לאורך נתיבי הסחר. טכניקה זו שימשה מאוחר יותר כאחד המרכיבים החשובים בהתפתחות החקלאות הביזנטית הממוסדת והאינטנסיבית של המאה ה-4 ואילך.

התקופה הרומית (תחילת המאה ה-2 עד תחילת המאה ה-4 לספירה)

בשנת 106 לספירה, עם מותו של רבאל ה-2, המלך הנבטי האחרון, ניצל הקיסר הרומי טריאנוס את חולשת הממלכה כדי להביאה כמעט ללא התנגדות תחת שלטון ישיר של האימפריה. שמה של הפרובינקיה החדשה היה "עראביה-פטראיה", ומנקודת זמן זו נקבע גורל האזור (הנגב, אדום, סיני ועבר הירדן) בראש ובראשונה לפי צרכי האימפריה.

במהלך המאה הראשונה נסללה ה"ויה טריאנה נובה" לאורך עבר-הירדן המזרחי מאילה (Aila - עקבה), דרך בוסטרה, לדמשק. ה"ויה טריאנה נובה" שימשה כדרך צבאית שלאורכה הוקם ה"לימס הערבי" ("לימס" = מערכת להגנת גבולות של הקיסרות הרומית. היו אלו חומות, מצודות או ביצורים אשר נועדו לתחום את הקיסרות מפני שבטים פולשים). הדרך שימשה גם כדרך מסחר שהביאה לידי ביטוי את חשיבותה הגוברת של אילה כנמל סחר ימי עם ערב והודו, ונקודת יציאה יבשתית לעבר דמשק ועזה.

כך השתנו דרכי הנגב בהתאם לשינוי בכיווני המסחר. בנוסף לדרך "ויה טריאנה נובה" לדמשק בעבר הירדן, עברה גם הדרך לעזה בקדש ברנע ("דרב אל ע'זה"). בתקופה זו ירדה מגדולתה "דרך הבשמים" מפטרה למזאה ולעבדת. חלק מהישובים הנבטים המוקדמים היוו גרעין לאתרים צבאיים מבוצרים רומים – בעיקר עבדת וממשית שחלשו על הצירים החשובים. במהלך המאה ה-3, ואולי כבר ברה-אורגניזציה

האימפריאלית שעשה דיוקליטיאנוס, הועברו אזורי הנגב, צפון סיני וחלק מאדום מהפרובינקיה עראביה לפרובינקיה פלסטינה. לקיסר חשוב זה היתה השפעה רבה על האזור.

רחובות בנגב

גאיוס אורליוס ולריוס דיוקליטיאנוס (313-245) היה קיסר האימפריה הרומית מ-284 ועד פרישתו מרצון ב-1 במאי 305. באמצעות סדרה של רפורמות אדמיניסטרטיביות, צבאיות וכלכליות ייצב דיוקליטיאנוס את האימפריה הרומית לאחר מה שההיסטוריונים מכנים "משבר המאה השלישית". במשך התקופה, בין השנים 235 ו-284 לספירה, כלומר בין רצח הקיסר אלכסנדר סוורוס לבין עלייתו של הקיסר דיוקליטיאנוס, עלו לשלטון ברומא בזה אחר זה 20 קיסרים – כשנתיים וחצי בממוצע לכל שליט. חלקם נרצחו: טרבוניאנוס גלוס שלט כשנתיים ונרצח על ידי חייליו, אימליאנוס ששלט כ-3 חודשים עד שנרצח על ידי חייליו, וקווינטילוס ששלט 17 ימים בלבד, התאבד. קל להבין כיצד כל מעבר חד משליט אימפריאלי אחד למשנהו חולל לעתים רעידת אדמה באימפריה הגדולה. **דיוקליטיאנוס הוא הקיסר היחיד בהיסטוריה של רומא שהתפטר מרצונו מתפקידו.** המגמה הכללית של הרפורמות אותם הנהיג דיוקליטיאנוס הייתה הגברה של הריכוזיות בניהול האימפריה, וכך לעתים מכנים את השלטון שכונן "דומינט", **אדנות**, להבדיל מן ה"פרינקיפט" של אוגוסטוס ב-27 לפנה"ס שהציג, **לפחות למראית עין, את הקיסר כראשון בין שווים.**

המהפכה הדיוקליטיאנית באימפריה לא התמצתה בסמלים ותארים. במישור המעשי הגיע דיוקליטיאנוס למסקנה שקיסר אחד פשוט אינו מסוגל לנהל בהצלחה את ענייניה של האימפריה כולה. הפתרון של

דיוקלטיאנוס היה פשוט: חלוקת השלטון בין שליטים שותפים, כאשר כל אחד מנהל חלק אחר של האימפריה.

ההסדר שהציע דיוקלטיאנוס זכה לכינוי "טטררכיה", או שלטון הארבעה. לכל אחד מחצאי האימפריה מונה שליט בכיר הנושא את התואר "אוגוסטוס" ומשנה הנושא את התואר הפחות בחשיבותו "קיסר". עם מותו או פרישתו של ה"אוגוסטוס" נועד ה"קיסר" סגנו להחליפו, ובידו הזכות הבלעדית למנות את המשנה החדש.

דיוקלטיאנוס הנהיג בפועל את השיטה החדשה ב-292. את עצמו מינה כאוגוסטוס האימפריה המזרחית ואת מקסימיאנוס לאוגוסטוס המערב. ב-293 בחרו השניים קיסרים תחתיהם: דיוקלטיאנוס את גלריוס ומקסימיאנוס את קונסטנטיוס כלורוס. הם אף אימצו אותם חוקית כיורשיהם. הקיסרים לא היו יורשי עצר בלבד. כל אחד מהם שלט למעשה על חלק מתאים מן הטריטוריה של האימפריה. כך הייתה לכל אחד מהארבעה סמכות על רבע מהאימפריה כולה.

שרידי ארמון דיוקלטיאנוס עודם עומדים בעיר ספליט שבקרואטיה שנבנתה בתוכו וסביבו.

ניתן לומר כי 200 השנים של השלטון הרומי עד תחילת המאה ה-4 לא השאיר חותם דרמטי בעיור ופיתוח הנגב, ובסופן היו מספר ישובים מבוססים יותר, חלקם מבוצרים, עם מסחר וחקלאות בקנה מידה קטן. במהלך שנים אלו נטמעו הנבטים בהדרגה באימפריה הרומית, ואיבדו רבים מן המאפיינים התרבותיים והאתניים שלהם, ובעיקר את שפתם ודתם.

הפריחה בימי ביזנטיון (המאה ה-4 עד לסוף המאה ה-7 לספירה)

התקופה הביזנטית בכללותה, על 300 שנותיה מתחילת המאה ה-4 ועד לכיבוש המוסלמי ב-638 לספירה, ידועה כתקופה של פריחה ביישובי ארץ ישראל. היקף הישוב וגודל האוכלוסייה של חבלי הארץ השונים בתקופה זו היו כה גדולים, שכמוהם לא תראה ארץ ישראל עד למאה ה-20. עיקר הגורמים לכך הם ייצוב גבולה של הארץ על ידי קו גבול שעבר בירדן לכל אורך ה"לימס הערבי" וחסם את חדירות הנוודים ממזרח, וקו גבול שני שיצא מדרום ים המלח עד עזה – ה"לימס פלסטינה". לקו גבול זה הגיעו חיילים משוחררים בשל הטבות מס ומענקי קרקעות. **גורם נוסף לפריחת האזור היה התיירות הנוצרית לארץ.**

גיבוש ה"לימס הערבי" לאורך ה"ויה טריאנה נובה" במאה ה-3 לספירה, ביחד עם מערך הבריתות ואסטרטגיית "דמי החסות" שהנהיגו השליטים הביזנטיים עם השבטים הערביים הנוודים (הסראקנים) בשולי הלימס, נתן דחיפה עצומה לפיתוח ספר הנגב המרכזי. הדבר יצר מסגרת פוליטית-צבאית יציבה

שאפשרה בטחון אישי וכלכלי והיוותה יסוד להתפתחות העירונית של האזור בכלל ושבטה בפרט. בעוד שבכל התקופות הקודמות לתקופה הביזנטית היה ה"לימס פלסטינה" לאורך קו המדבר (רפיח - באר שבע - צוער) מעיין קצה ה"אויקומנה" (= הארץ הנושבת) שמעבר לו שלטו המדבר ונוודי-המדבר, הרי שניתן לראות בבירור את ההתיישבות בנגב המרכזי בתחילת התקופה הביזנטית כפריצת קו הגבול הזה והעתקתו דרומה ומזרחה.

שיבטה

הנוכחות הצבאית המוגברת והביצורים המוקדמים שהוזכרו לעיל באה לידי ביטוי גם ביישובי הנגב. מהממצא הארכיאולוגי ניתן לתארך את המצודות באקרופוליסים (הערים העליונות) של ניצנה ועבדת ואת חומת ממשית לימי הרומים. בהמשך ניתן לראות זאת גם בנוכחותן של היחידות הצבאיות, כנראה של חיילים-איכרים, לפחות בחלק מיישובי הנגב. לפי מספר ניכר מתעודות ניצנה ניתן לזהות בברור נוכחות של יחידה צבאית כזו, ככל הנראה יחידת פרשי גמלים, במצודה על האקרופוליס של ניצנה, וכן שהחיילים ששירתו בה היו בעלי קרקעות וחלק מהקהילה המקומית. ישנו ויכוח במחקר לגבי מהות יחידות ה-Limitanei, אך לפי דעה עדכנית התפתח המושג מאמצע המאה ה-4 כדי להבדיל בין לבין יחידות צבא ניידות. לאורך זמן, ובהינתן מיעוט התעסוקה הצבאית, הפך המרכיב החקלאי-כלכלי לדומיננטי בקרב יחידות אלה, והן התערו לחלוטין בחיים האזרחיים של היישובים. ידוע בוודאות כי מעמדן של יחידות אלה החל להישחק מאמצע המאה ה-6 ואילך, ואכן לפי הממצא הארכיאולוגי והפירוסי מניצנה ניתן לראות את העלמות היחידה והמצודה מסוף המאה ה-6.

חובה להזכיר את חדירתה של הנצרות למרקם האימפריאלי ואימוצה כ"דת המדינה" כמרכיב מרכזי בהתפתחות הישוב בנגב. לאחר ועידת ניקיאה ב-325 לספירה (או ליתר דיוק, ועידת ניקיאה הראשונה, היא הוועידה האקומנית הראשונה של הכנסייה. הועידה כונסה ביוזמת הקיסר קונסטנטינוס על-מנת לקבוע תקן אחיד לנצרות), חלה האצה בהתמסדות הנזירות, המנזרים, הצליינות, ובתמיכה הציבורית בבנייה של כנסיות. הדבר נכון במיוחד לגבי ארץ-ישראל שבשל מרכזיותה בסיפורי הברית החדשה הפכה להיות אבן שואבת למאמינים ולהשקעות ציבוריות ופרטיות בכנסיות, מנזרים ומקומות פולחן אחרים. הדבר נכון גם לנגב וקיימת עדות לקיומה של נצרות בנגב בצורת נוכחות בישוף מאילה.

התיעוד לגבי התנצרות משמעותית של האוכלוסייה המקומית הפגאנית בנגב המרכזי קיים מאמצע המאה ה-4 בסיפורים על סנט הילריון מעזה שנתן את הדחיפה הראשונית להתנצרות של תושבי פלסטינה השלישית וערי הספר בנגב. הופעתה של הנזירות ותופעת הצליינות (בהקשר זה – הצליינות להר סיני) היתה גם בעלת השפעה דמוגרפית וכלכלית על התפתחותו הישוב בנגב המרכזי.

עד כדי כך מרכזית היתה הופעת הנצרות ומה שהגיע בעקבותיה, שישנה טענה הגורסת שבמקום שהנצרות התבססה כהליך משני לעיור המואץ, הרי שהעיור והתפתחות החקלאות נוצרו כתוצאה מחדירת הנצרות. לפי תזה זו, תהליכי העיור והפיתוח החקלאי נוצרו על מנת לקיים את הנזירים שבחרו לחיות באזורים אלה ואת הצליינים שביקרו בהם ועברו דרכם לסיני כחלק מפולחן הצליינות והמרטירים שפרח במאות ה-4 עד ה-7. ואכן, ישנן עדויות ארכיאולוגיות רבות בנוגע לאופיו הנוצרי הבולט של הישובים בנגב ולפולחן המרטירים המפותח שהיה קיים בו. כמו כן מתועדים היטב במקורות גם קיומה של היררכיה כנסייתית ענפה שבראשה הבישוף של חלוצה ומרכזיותם של אנשי הכנסייה בחיים הציבוריים, הכלכליים והקהילתיים. עם זאת, מרכזיות הממסד הכנסייתי ואופיים הנוצרי המובהק של הישובים בשיא פריחתם אינה ייחודית לנגב, ולפיכך סביר יותר לחפש את סיבות הצמיחה של ההתיישבות בנגב בהתפתחויות כלכליות ופוליטיות רחבות יותר באזור ובאימפריה בכלל.

כנראה שההתפתחות החשובה ביותר בתקופה זו היתה השתלבות החקלאות מאזור זה של הנגב בכלכלה הים-תיכונית של האימפריה הביזנטית, והביקושים לתוצרת האזור שנוצרו בעקבותיה. מרכזיותה של החקלאות במרקם החברתי משתקפת היטב הן במקורות והן בממצאים הארכיאולוגיים שנחשפו בכל הערים. הביקושים לתוצרת החקלאית, ההתאמות בטכניקות החקלאיות לתנאי הנגב, והתנאים הפוליטיים והביטחוניים היציבים הניעו והזינו את תהליכי העיור בתקופה הנדונה. שמו של יין עזה והאזור יצא למרחוק בכל רחבי האימפריה, כולל באזוריה המערביים, וישנן עדויות לכך ממספר מקורות (כיום יין מרמת הנגב, אשר ברגעים אלו ממש אני מתענג על כוס מתוצרתו, מתחיל לקבל את ההכרה העולמית כיון מעולה). ל"מותג" Vinum Gazetum היה לא רק שם איכותי, כי אם יוקרתי במיוחד במאות ה-4 עד ה-7. רק הגיוני הדבר כי לעורף החקלאי של עזה, דהיינו חמש ערי הנגב המרכזי, היה חלק לא מבוטל

בגידול הגפנים שתרמו לפרסום זה והם נהנו מפירות הביקוש אליו. **כנראה לא מקרי הדבר שלפי המקורות, תקופת השיא של היין העזתי חופפת את תקופת השיא של העיור והחקלאות בערי הנגב.** עדויות עקיפות לכך ניתן למצוא בכמות הגדולה של גתות היין שנחשפו עד כה בערי הנגב: 3 בשבטה, 5 בעבדת ואחת גדולה במיוחד בחלוצה. לא מן הנמנע שיחשפו עוד ברחובות בנגב ובניצנה. לפי סברה אחת, לפרסום הגדול של היין העזתי ברחבי האימפריה אחראים הצליינים והנזירים מהמערב שפקדו את האזור ורבים מהם עברו בהגעתם ובעזיבתם בנמל עזה ובדרך הצליינים לסיני. כך הפיצו את התוצרת גם בחלקיה המערביים של האימפריה ותרמו להעצמת הביקוש לתוצרת האזור כולו. מהממצאים ומהתעודות גם עולה שהמנזרים היו אחד הגופים המרכזיים שעסקו בייצור יין באופן האינטנסיבי ביותר.

ביקוש זה היה **המנוע העיקרי שהאיץ בתושבי וחקלאי האזור להכשיר עוד ועוד שטחים לעיבוד**, דבר שבתורו יצר ביקושים לכוח אדם והזין את ההגירה הכלכלית לאזור. תהליכים אלה בתורם הם שהאיצו את ההתפתחות העירונית שנדרשה כדי לספק שירותים מנהליים, כלכליים, חברתיים ורוחניים לאוכלוסייה חקלאית גדלה והולכת.

ההתפתחות המהירה לא הייתה מתאפשרת ללא התפתחות התשתית המנהלית של אזור הנגב בתקופה הביזנטית. אנו יודעים ממקורות שונים, והממצא הארכיאולוגי תומך בכך, שחלוצה הייתה עיר גדולה במעמד של פוליס בעלת כ-10,000-15,000 תושבים שהשתרעה על שטח שבין 400 ל-600 דונם. לעיר היו מוסדות ציבור רבים כמקובל לפוליס רומית-ביזנטית בארץ ישראל הכוללים תיאטרון וכנסיה מפוארת, והיה נהוג למנות את השנים באזור לפי מניין חלוצה. חלוצה הייתה עיר המחוז הראשית לאורך כל התקופה ובה ישבו כל גופי הממשל והמנהל האזוריים של האימפריה הביזנטית: משרדי מיסוי, רישום קרקעות, שיפוט ובית דין אזוריים, שיטור ואקדמיות. כמו כן שימשה כמושב בישופות, והיוותה מרכז אזורי למנגנון הכנסייתי המפותח שהיה קיים בכל רחבי הנגב.

אומדנים שונים העריכו את גודל האוכלוסייה של ערי הנגב בתקופה הנדונה. האומדנים נעים בין כ- **22,000 ל-24,500 איש. לשם השוואה, נכון לדצמבר 2012 מתגוררים במועצה אזורית רמת נגב 5,600 איש.**

הטבלה שלהלן מסכמת, לפי אחד האומדנים, את גודל הערים העיקריות בנגב, את אוכלוסייתן המשוערת, ואת שטחן בדונמים:

שטח	אוכלוסייה	עיר
400	10,500	חלוצה
100	3,500	רחובות
170	3,000	ניצנה
80	2,000	שבטה
85	1,500	עבדת
42	500	ממשית

לגבי הרכב האוכלוסייה בערים אלה קיימת מחלוקת שמאחוריה מסתתרת סוגיה עקרונית הרבה יותר. לפי עמדה אחת, ההתיישבות על כל תקופותיה ורוב היבטיה הינה תופעה נבטית. לפי תפיסה זו, מקורה האתני של האוכלוסייה בערים אלו הוא רובו ככולו נבטי מקומי שעבר בהדרגה מתרבות נוודית-מסחרית לתרבות חקלאית-עירונית של יושבי קבע במהלך התקופה הרומית. תהליך זה אמנם לווה בהתנצרות והלניזציה מלאה, אך הרכבה האתני של רובה המכריע של האוכלוסייה היה ונשאר נבטי.

לעומתה קיימת התפיסה, המשכנעת הרבה יותר, שישנה אי-רציפות תרבותית ודמוגרפית בין התקופה שבה הישובים שימשו תחנות מסחר נבטיות, לבין הערים החקלאיות של התקופה הביזנטית. לפי עמדה זו, משתנה הרכב האוכלוסייה בערי הנגב במהלך המאה ה-4 באמצעות הגירה של תושבים מהצפון, נשאי התרבות היוונית והרומית, שבהדרגה מתמזגים עם האוכלוסייה הנבטית והערבית של הנגב. יש לציין בהקשר זה כי השפה הנבטית, שהייתה בשימוש בכתובות ומצבות בישובים בנגב, נעלמת לחלוטין במהלך המאה ה-2 לספירה ואינה מופיעה שוב. אחת העדויות החזקות לתיאוריה זו הינו האונומסטיקון של שמות פרטיים מהכתובות והתעודות של המאות 5-7 לספירה. במקורות אלו קיים עירוב מלא של שמות יוונים מובהקים (אלכסנדר, זנוביוס, סרגיוס וכו'), נוצריים מובהקים (אליאס, פטרוס, יוחנן, סטפנוס וכו'), נבטיים מובהקים (עבדלגוס, עבדת, עבטלוס, חלפאללה וכו') ואפילו ערביים (זיאד, ע'אנם, אסד, סעיד בן עבד-א-רחמן). בליל שמות שכזה ניתן אף למצוא באותה משפחה בזמן נתון, באותה משפחה על פני הדורות וכן ביחידה הצבאית שבניצנה.

לסיכום ניתן לומר כי ההבדלים בין החברה השבטית, הפגאנית, הנוודית, דוברת הנבטית שמתבססת על סחר שיירות של התקופה הנבטית ובין החברה המאורגנת, הנוצרית, העירונית, החקלאית, יושבת הקבע ודוברת היוונית של התקופה הביזנטית, הם גדולים ומהותיים מדי מכדי שניתן יהיה להסבירם

בהתפתחות אורגנית של אותה חברה. רק מפגש של תרבויות שונות באופן מהותי והתערבבות מלאה של נבטים, יוונים, רומים, ואחרים בני התרבות הים-תיכונית יכולה הייתה ליצור את התשתית לשינוי כה קיצוני באופי הישוב בנגב ולהתפתחותה של מערכת כל כך מרשימה ומשגשגת.

ניצנה

דעיכה

כיבוש פלסטינה ע"י הפרסים ב-615 לספירה היה סממן לכך שהמערכת הביזנטית בארץ נמצאת במשבר. לדעיכת האימפריה הביזנטית סיבות רבות ומגוונות שלא כאן המקום לפרטם. רצוי להזכיר כי מערכת הגנת הספר, שהתבססה על השבטים הערבים הנוודים ושהיוותה אחד הגורמים ליציבות הפוליטית באזור, קרסה בעקבות הדעיכה הכלכלית, ועמה הגיעו גלי פלישה והגירה של שבטים ערביים לאזור. אולי כעדות לחולשה הביזנטית, הכיבוש הערבי-מוסלמי ב-638 לא הביא עמו חורבן פיזי. להיפך, ישנן עדויות היסטוריות מהפפירוסים בניצנה, וארכיאולוגיות כגון המסגד שנבנה בצמוד לכנסייה הדרומית בשבטה ופעל במקביל, **המעידים כי במשך לפחות 50 שנה לאחר הכיבוש המשיכו תושבי הערים בנגב לחיות בדו-קיום עם הכובשים החדשים.**

אולם הדעיכה היה בלתי נמנעת. **כל המרכיבים שהוזכרו לעיל, ללא יוצא מן הכלל, שהביאו לפריחתו של הישוב הביזנטי בנגב, נעלמו.** איתם נזנחו ונעלמו בתהליך מהיר יחסית גם הערים. הנגב שוב לא היה אזור ספר וגבול שמשך תשומת לב צבאית-אדמיניסטרטיבית ולא נדרשה בו נוכחות צבאית

מוסלמית. מעמדה ומשאביה של הכנסייה הנוצרית באזור דעכו משמעותית ולא היה שוק למסחר ביין בחברה המוסלמית. גורמים אלו חברו יחדיו וריסקו את המנוע שעמד בבסיס התהוותו ופריחתו של הישוב הביזנטי. העברת השלטון ב-750 לספירה מבית אומיה בדמשק לבית עבאס בבגדאד היתה כנראה המכה הסופית שהביא לחיסולה המוחלט של ההתיישבות העירונית בנגב.

סיכום

תולדות ההתיישבות בששת ערי הנגב שבמרכז דיונו ניתנים לחלוקה גסה ל-4 שלבים:

1. **התקופה הנבטית-נוודית** שהושפעה מהסחר בדרך הבשמים ובה הופיעו הישובים הראשונים: עבדת, חלוצה, ניצנה וממשית כתחנות מנוחה, אספקה ואבטחה על הדרכים. גודלם, היקפם ומהות הישובים בתקופה זו אינו ברור דיו, למעט אולי עבדת.

2. **דעיכה זמנית עם הטיית המסחר בדרך היבשה** לדרכים חלופיות בים סוף והמדבר הסורי בסוף התקופה הנבטית והסיפוח הרומי. ישנו כנראה מעבר ראשוני של הישובים העיקריים לחקלאות מדברית וישובי קבע, אם כי בקנה מידה קטן משמעותית מהפריחה שתבוא בהמשך. הפיתוח הרומי של הערים הוכוונו מימי דיוקליטיאנוס ואילך בעיקר משיקולים צבאיים-הגנתיים על המסחר ומפני חדירות הנוודים והוא בא לידי ביטוי רק בממשית, עבדת וניצנה.

3. **פריחה עירונית-חקלאית** המושפעת מתהליכים כללים של צמיחה יישובית וכלכלית בארץ וכן ממצבה הגיאופוליטי של האימפריה הרומית המאוחרת, ובעיקר הביזנטית, שהביאו לשינויים בתנאי הביטחון האזוריים. השינויים אפשרו יצירת כלכלה חקלאית ים-תיכונית מוטת יצוא יחד עם שוק חזק לתוצרת המקומית ותנופת השקעה במבני ציבור עם חדירת הנצרות. שינויים אלו הזינו תהליכי הגירה משמעותיים לאזור.

4. **דעיכה סופית לאחר הכיבוש המוסלמי** עם היעלמותם של כל הנסיבות שאפשרו את הפריחה במהלך התקופה הביזנטית.

בדיון ההיסטורי פירטנו את הסיבות לפריחת הערים בתקופה הביזנטית, אולם אין בכוחם של סיבות אלה לענות על השאלה הבסיסית יותר: מדוע מלכתחילה בכלל קמו ערים בנגב באזור כה קשה? ומדוע קמו במקומות שקמו?

במחקר ישנן שתי גישות בסיסיות לשאלות אלה.

גישה ראשונה רואה בהקמת הערים **יזמה המוכתבת מלמעלה על ידי האימפריה הביזנטית**. דהיינו הצרכים הצבאיים ו/או האידיאולוגיה הנוצרית וההשקעה שבאה בעקבותיהם הם שהתניעו את התהליכים שבסופם קמו ופרחו ערים במקום שקמו, ושהיו מסוגלות לקיים את עצמן. ההנחה בבסיס גישה זו היא שתנאי הפתיחה של אזור הנגב הם כאלה שללא תמיכה והכוונה משמעותית מבחוץ, הצמיחה האורגנית של חקלאות ועיור בקנה מידה שיכול לתמוך בעשרות אלפי בני אדם איננה אפשרית. לפי תפיסה זו, מיקומם של הישובים נקבע אפוא בראש ובראשונה על סמך שיקולים אימפריאליים.

גישה שנייה (שאני אישית מאמין בה) מדגישה דווקא את **ההתפתחות האורגנית של הישובים מתוך נסיבות כלכליות**, דמוגרפיות, היסטוריות וגיאוגרפיות על רקע הביטחון הכללי שיצרה האימפריה הביזנטית. לפי המחקר, אין כל הוכחות לכך שהמדינה, או הממסד הכנסייתי, השקיעו באופן מיוחד ומכוון בהקמת תשתיות חקלאיות או עירוניות כלשהן באף אחת מערי הנגב. יתרה מזו – ישנן הוכחות הפוכות, שהישובים נאלצו לממן בעצמם רבות מפעילויות ההקמה של הכנסיות או מבני ציבור אחרים. גם אופן התפתחות הערים אינו מעיד על תכנון, יוזמה או הנחייה מרכזית כלשהיא. המשווה את המציאות של הסביבה העירונית בנגב לאידיאל התכנון העירוני של האדריכל הרומי ויטרוביוס, לא יכול שלא למצוא בינם ניגוד גמור. גם במישורים המעשיים של התאמה לתנאי האקלים המדבריים הייחודיים של הנגב נראה כי נעשה מעט מאוד ברמת התכנון והבנייה העירונית הכוללת. להבדיל מתכנון ובניית הבתים הפרטיים.

לפי גישה זו, מיקומם הספציפי של הישובים הוא תולדה של שיקולים פרקטיים ומקוריות. בין השאר הוא קשור לעובדת קיומן של נקודות ישוב נבטיות או רומיות קדומות יותר שיכלו לשמש כבסיס יישובי שממנו תצמחנה הערים. יש לקחת בחשבון שבתקופה הרומית היה שיקול צבאי-אסטרטגי בהקמה ובפיתוח גרעיני הישוב בעבדת, ממשית וניצנה, **אולם לא ניתן לומר בוודאות עד כמה גרעיני ישוב אלה היו משמעותיים בעיור של המאה ה-4 ואילך**. תשובה חלקית ניתן אולי למצוא בעובדה שממשית מעולם לא צמחה מעבר לגרעין כזה. הדבר יכול ללמדנו על כך שהיו מרכיבים נוספים ב"תמהיל" של ניצנה ועבדת שהביא לפריחתן בתקופה הביזנטית, כמו **קרקע זמינה לעיבוד והמרחק הקצר לחלוצה ולנמלי הים התיכון**, שיצרו את ההבדל בין לבין ממשית. נדמה שתימוכין לתיאוריית הצמיחה ה"אורגנית" ניתן למצוא בריכוזן הגיאוגרפי הבולט של הערים, **רובן במרחק הליכה של פחות מיום אחת מהשנייה**. קשה להסביר ריכוז זה כפרי תכנון מלמעלה המונחה על ידי שיקולים אסטרטגיים. הסברים משכנעים יותר הם קרקעות זמינות לחקלאות מי-נגר, היעילות הכלכלית הנגזרת ממרחקים קצרים בכל הנוגע לתוצרת חקלאית, ותחושת הביטחון הכללית הנובעת מעצם ריכוזה של מסה קריטית של התיישבות ואוכלוסייה בתא שטח מוגדר. שבטה בולטת במיוחד בהקשר זה, ולכן יש בה ייחוד בבואנו לבחון את נסיבות התהוותן של ערי הנגב ומיקומן. **לשבטה אין כל משמעות צבאית או דתית**, ואת הקמתה במיקום המיוחד שלה קשה להסביר ע"י תכנון וביצוע "מלמעלה".

תודות :

לאורי הרטמן על העריכה.
ליאנה מרקשייד הטייסת .
עד הפעם הבאה- נתראה!!!
אבי הרטמן

קישור לסרטון: [לחץ כאן](#)